

Gaál Gábor életében az 1919 augusztusától 1926 októberéig (és még tovább is) terjedő több mint hét esztendő egy akutból krónikusba hajló, elhúzódó szellemi válság korszaka. Ezt a válságot kétségtelenül a veszített forradalom keserves élménye és problémája váltotta ki. Még jobban összekuszálta és elmélyítette az emigrációs élet létbizonytalansága, kitaszítottság-tudata, honvágy-komplexusa, úgyhogy bár a centrális politikai-világnézeti-erkölcsi vonalon a későbbi fejlemények végső soron egy intellektuális-világnézeti tisztulás felé mutatnak, sokféle megoldatlan személyi problémája révén a válság áttételesen tovább tart, hatalmába keríti egész érzelmi életét, s legfeltűnőbb formájában mint átmeneti önbizalomvesztés nyilvánul meg.

A válság legkorábbi, akut korszakából négy jegyzetfüzete maradt fenn. Ezekben tanulmánytervek, konpektusok, rögzített ötletek, gondolatok között elszórva igen sok vallomásszerű szubjektív reflexiót

olvashatunk, többnyire zaklatott hangú eszmefuttatást, a szóban forgó válság beszédes dokumentumait. Hiábavaló kísérlet volna ezekből a szilánkokból valamiféle egységes gondolatrendszert összerakni-felépíteni. Nemcsak szétszórtságuk és hézagosságuk miatt, hanem elsősorban azért, mert ilyen át gondolt, kiérlelt koncepció nincs is mögöttük. A tépelődés, a megrendültség kivételései ezek a gyakran egymással felelő gondolatok. Bizonyos csoportosításban való bemutatásuk Gaál Gábor akkori szellemi-erkölcsi válságának természetébe nyújt betekintést.

Minden egyes, még a legtávolabbi kanyarodó jegyzete is visszautal, vagy visszavezethető a levett és meggyalázott forradalom problémájára. Miért kellett úgy történnie, ahogy történt? Van-e kibontakozás a vereség zsákutcájából? Mit kell tenni és hogyan? S e tárgyi természetű kérdések nyomában, azokkal összefonódva lökődnek felszínre a legszubjektívebb személyi jellegű problémák: ki vagyok én, hol a helyem, mi fáj, miért fáj, mit tegyek?

A forradalom vereségét a perspektíva-vesztés sajátos torzító optikájából ítéli meg. Azt a benuátságot, amelyet a vereség nyomán s a bosszúszomjas fehér-terror hatása alatt tapasztalt a tömegeknél, hajlamos visszavetíteni és úgy értelmezni, hogy 1918–19-ben a tömegek nem érték meg a forradalomra, hogy a forradalom a tömegektől elszakadt, tisztaságvágytól fűtött kisebbség nagyszerű kitörési kísérlete volt, a gyűlölt régi keretek lerombolásának, új korszak nyitásának kísérlete.

Portré 1925-ből. Feltehetően Hatvanyiné Marton Erzsébet munkája

E gondolat megkerülhetetlen másik oldala: szabad volt-e kockáztatni, az embereknek annyi szenvedést okozni, vagy muszáj volt, kellett?

(Jellemző, hogy bár a vereségért való felelősséget olykor odáig feszíti, hogy szabad volt-e egyáltalán a forradalmat elkezdeni — annak igazát soha kétségbe nem vonja. Ez azonban olyan konfliktust involvál a forradalmi akció igaza és az ennek ellenálló valóság között, amely a valóság irracionális voltát sugallja. S bár az irracionalista filozófia konzekvenciáját Gaál Gábor még ebben a korszakában is elkerüli, nyomait, hatását irracionalisztikus reflexiók formájában felfedezhetjük a füzetek számos lapján.)

A megvert generáció, a forradalmárok kis csoportja csinálta hát a forradalmat. Bukásuk tragikus, mert velük az igazság bukott el. S a tragédiát tetőzi, hogy a bukás nyomán azok a tömegek szenvednek, akiknek megváltásáért az akció elindult.

Egy helyt e „megvert generációt” többes szám első személyben szólva így jellemzi: „mindnyájan nihilisták vagyunk”, „tagadunk mindent”, de „pándestruktív lelkünk valami moralitás felé eped”. Úgy látja, hogy ettől a nemzedéktől nem idegen az egoizmus, az utilitarizmus, a hedonizmus sem. Aztán: „szeretünk új szavakat csinálni”, mégis a legjellemzőbb: a hazug konvenciók elleni harc. „Életünk lírája a lázadás. Tagadjuk a mai államot és egyházat. Az arisztokraták nacionalizmusára csak gyűlölettel tudunk gondolni. (...) A liberalizmus gyűlöletes számunkra, nemkülönben a burzsoázia. Szocialisták vagyunk.” „Életünk a forradalomnak csak eszköze.” „Hazavágyódásunk van oda, ahol a barikádok vannak, mindenahová, ahol az van, Berlinbe, Mexikóba.” Mártírvágy és aszkézis is jellemzi szerinte ezt a generációt, s így összegezi jellemzését: „A szerzetesnek, a vándornak s egy kegyetlenkedő franktirórnak keverékei vagyunk.”

Máshol másként merül fel a szerzetes és aszkéta képe: „Van valami bennem a szerzetesből és az aszkétából. Am az életem mégsem kolostor. Ó, lebírhatatlan, szörnyű ellentmondások.” Ugyanitt megdöbben azon, hogy legmélyebb lelkében cinizmust és székszist fedezett fel. A „ki vagyok én?” kérdés újra és újra előugrik a füzetek oldalain, hol mint a személyiség dilemmája, hol mint alkotási dilemma. Egy helyt a következő végletes formában:

„Nem tudok rendbe jönni magammal. Vannak hetek (...) amikor misztikus vagyok, amikor tudásomnak minden energiája egy objektumra, istenre vonatkozik. Ezekben a napokban a filozófia teozófia lesz.” „Természetesen patológikus ez az állapot. A lélek figyelme csak egyetlen egyre van kifeszítve. A léleknek e feszülése az extázisig fokozódik a sajátos boldogság-vágyás érzelmében. Ó, milyen azonos ez az érzés (...) a szerelemhez (...)”.

Majd némi önróniával: „Az aszketikus élet vezet ide. Hallucinációim nincsenek — de korral megjöhetnek még.” Végül: „Természetesen ez arisztokratikus érzés. Mindenki nem érezheti. Ezt a világot megvetem ilyenkor, és ilyenkor konzervatív vagyok és reakcionárius.

De van forradalmiságomnak is misztikája. Az én emberideáлом a paraszt. De az a paraszt, az én parasztom nem lakik az én hazámban. Az a paraszt az orosz muzsik lenne, ha Oroszországban születtem volna.”

Vagyis: merő olvasmány-élmény alapján alakította ki ezt az eszményét. A muzsik-mítosz Tolsztoj és Dosztojevszkij hatása alatt visszatérő témája. Egy helyt, amolyan fonákjára fordult spenglerianusként (Spenglert más helyt egyértelműen elveti!) így kiált fel: „Hiszek Európa pusztulásában (...) Hiszem, hogy a titokzatos ősi Ázsia szelleme már itt van közöttünk (...)”

A misztikával való kaland után már logikusnak tűnnek az ilyen tépelődő

sorok: „Kimondhatatlanul fáj, hogy mégsem tudom, hogy ki vagyok. Nem tudom, hogy igaz-e a forradalom bennem. Erő-e a lázadás bennem, teremő akarát-e, vagy dekadencia“, s az ehhez hasonló bejegyzések: „Utilitarista volnék? Nihilista? Bizony, bizony morális defektusaim vannak. Meg kell gyógyulnom.“

A valláshoz való viszonya e korszakában rendkívül ellentmondó, a misztikával való kalandja ellenére világosan leszögezi, hogy azt a vallást, amely évezredekken át az emberi élet és művelődés középpontja volt, ő már nem tudja elfogadni, egyetlen változatában sem. A katolicizmusban az ellenforradalom bázisát látja, a protestantizmustól személyes ellenszenv választja el. A kérdés számára az, hogy akkor mivel kell pótolni a vallást, mert szerinte „a forradalomnak elő kell készítenie lenni a vallásban, az etikában és a filozófiában“. „Új vallás nélkül nem épülhet fel az új társadalom.“ Persze tekinthetők ezt csupán terminológiai dilemmának is. Hiszen világos, hogy ha a forradalmi eszmével, forradalmi ideológiával helyettesítjük be azt, amit Gaál itt a forradalmat előkészítő és a hagyományos vallásoktól merőben eltérő vallásnak tekint, akkor minden világossá és egyértelművé válik. Csakhogy fontosnak éppen az tűnik, hogy itt még nem tud túllépni a vallás legáltalánosabb értelemben vett körén, hogy az ideológiát, a tömegeket átható eszmét csak vallási eszmeeként tudja felfogni, bár ezt antagonisztikusan szembefordítja a kereszténységgel: „A társadalom minden eddigi formáit össze kell törni. Európa tömege monarchikus és keresztény. Mindaddig, amíg a kereszténység megtörve nincs — a forradalmaknak semmi értelmük. A forradalmat, a társadalmi forradalmat, meg kell előznie egy új vallási koncipiálásnak.“

A forradalmat előkészítő új etika igényének megformálásánál már nem jelentkeznek ilyen zavarok. A forradalmár erkölcsiségének a problematikája előbb még csak kérdésekben fogalmazódik meg, például ilyenekben: „El kell dönteni — szabad-e mindent, és ha nem szabad, mit szabad?“ Néhány oldallal arrébb azonban már pozitív, állító formában fejt ki az etikus-forradalmár e leghűsbavágóbb dilemmáját: „A forradalmi cselekvés moralitása ez: — tudom, hogy ez a tétel: mindent szabad — hamis, rossz, mert például ölni nem szabad, a forradalom mégis öl ennek dacára, holott jól tudja, hogy amikor öl, rosszat cselekszik: azonban a forradalom igaz hitével együtt meg kell lenni a bátorságnak is, kimondani, hogy gonosz és kegyetlen és elviselhetetlenül fájdalmas ölni, de: elkerülhetetlen — ananké.“

Az a G. G., aki magát a lázadók szektájában tudja, válságszakaszának egy másik dilemmáját a következőképpen tudatosítja: „Rendet akarok, káoszt nem. És a lázadásnak nincs rendje, formája.“ Ez az ellentmondás két vonatkozásban is konkretizálódik jegyzeteiben. Egyrészt, bár elméletileg jól tudja a forradalomnak rombolás és építés egymást feltételező egységéből álló dialektikáját, mégis többször szavá teszi fenntartásait a rombolás, a destrukció, annak mértéke, szüksége iránt, mert őt igazán a forradalom konstruktív oldala tartja igézetében. Az említett ellentmondás másrészt a lázadástól elválaszthatatlan szertelenségnek és az ő szubjektív fegyelemigényének a konfliktusában konkretizálódik. Ezen a szálon jut el a forradalmi párthoz (a forradalom szervezett, fegyelmezett osztagához) való viszonyulása kérdéséhez. Egy bejegyzéséből kiderül, hogy személyi autonómiáját félti a pártfegyelemtől. Fegyelmen ő az eszme sugallta önfegyelmet érti, de nem látja meg a pártszervezetben s az önként vállalt pártfegyelmen a két láncszem közötti közve-

tító láncszemet. Egy helyt azonban, ahol egy történelem-filozófiai eszmefuttatás során oda konkludál, hogy nem csatlakozhat egyetlen párthoz sem, a következő figyelemre méltó módosító kiegészítéssel él: „Azaz csak akkor egy párthoz, ha az diktatorikus módon hajtja keresztül akarátát, és ha ez az akarat általános és mély akarat bennem is. Ezért lehet a jövőre, de a mára vonatkozólag egyáltalán nem programom a proletárdiktatúra.“ S ezt a következő megjegyzéssel magyarázza: „Hogy a mára nem: ez egy etikus kérdés. Melynek más síkban van a megoldása.“ (Ezzel arra a főbenjáró problémájára utal, hogy szabad e forradalmat csinálni még meg nem érett tömegekkel, bukás esetén kitéve ezeket a bosszú csapásainak.)

Füzetei arról is tanúskodnak, hogy nemcsak a mozgalom politikai és erkölcsi kérdései iránt tanúsít fokozott érdeklődést, hanem az elmélet elvontabb aspektusai iránt is. Egy négy oldalra terjedő jegyzetében, amely valószínűleg egy olvasmányának konspektusa, proletárkultúra és szocialista kultúra fogalmainak tisztázását, az elsőnek (osztály-kultúra) a másodikká (az osztály nélküli társadalom kultúrája) való átalakulását vázolja, s ennek során a marxizmust mint a szociális jelenségek kutatási módszerét s egy egységes bölcséleti világnézet pillérét jellemzi. Máshol viszont — de ugyanebben a korszakában — Dosztojevszkijről ír himnikus sorokat, őt tekinti a világforradalom szintézisének, aki mellett mindenki eltörpül a legújabb korban.

Problémáinak egy másik csomópontja az internacionalizmus és a nemzeti hovatartozás számára akkor még megoldatlan ellentmondása. Rapszodikus, csapongó, zaklatott oldalakon törekszik tisztázni a maga számára a kérdéseket. S a sajátos az, hogy mindkét vonatkozásban ellentmondások gyötrik. Érthető, hogy a szülőföldjét elárasztó ellenforradalmi mocskok és brutalitás a nemzeti büszkeség helyett a nemzeti szégyenkezést váltja ki belőle, s perlekedik, viaskodik — Magyarországgal. „A kompromisszumok hazája, holott az én hitem a vagy-vagy“ — írja egyhelyt. Keserősége elragadtatja, és már azt is kétségbe vonja, hogy szülőhazája valaha adott volna valamit a világnak. Soha sem voltak nagyjai: „Se nagy szentek, se nagy árulók, se nagy ringyók — még csak egy abszolút költőt sem adott Magyarország. Mindent máshonnan vett. Mindent másolt.“ A megcsalt, becsapott szerelmes keserű dühének túlzásai ezek. Máshol a higgadtabb számbavevés alapállásából indul ki:

„Mi az, hogy Magyarország? Osztályfogalom? (...) Mindenkinek Magyarország, aki benne élt, vagy csak annak, aki jól élt benne?“ Ennek az élére állított kérdésnek a gyakorlati jelentősége végül is az, hogy az országot, mely sohasem volt az övé — elvették tőle: kiüldözték. És ezen a ponton csodálatos kárpótlásban részesíti az emigráns magatehetetlenség: nem vehették el tőle anyanyelvét, kultúráját — ez hát az ő hazája. „Az én gondolkodásom tartalmait megszabja a magyar nyelv szókinccse, fogalmainak sajátos tartalma. Az, ami az én eszembe jut, azt determinálja a magyar nyelv, a magyar fogalmak szimbolikus hatású és szuggesztivitású képzetei. Beszélek más nyelven is. De az nem az igazi (...) abban nincs csoda számomra, csak értem, de nem szólal bennem annak az évszázadai, tájai, atmoszférája, pogány istenei, primitív kultúrája. Az csak civilizáció bennem és nem kultúra (...). Ez csak képzés bennem és nem teremtés. Az elhatárolás bennem és nem határtalanság, (...) ez csak szűk kör bennem és nem egyetemeség. Holott én egyetemes és általános akarok lenni.“ Számára az általános, az egyetemes emberi megvalósíthatatlan, elérhetetlen másként, mint a maga sajátos-

sága (magyarsága) közvetítésével, a nemzetköziség csak a nemzeti forma közvetítésével. E sajátosnak a feladása szükségszerűen más, olyan sajátos vállalását jelenít meg, ami neki nem sajátja (idegen nyelv), ami tehát csak megköti, elhatárolja, megbénítja. A konklúziót azonban, hogy csak magyarként tud internacionalista lenni, torkára forrasztja az internacionalizmusnak az a szimplifikáló, vulgarizáló értelmezése, amely a kommunista mozgalomban és főként egyes hangadó balos emigráns körökben ebben az időszakban érvényesült. S ez újabb bonyodalmakat és áldilemmákat szül, és egy korszakban a szellemi válság elmélyítéséhez jelentősen járul hozzá.

Ami itt — és máshol — Gaált ismételtelen konfliktusokba kergeti, azt legtalálhatóbban talán éppen ő jellemezte, amikor magát lázongó ortodoxnak nevezte. Ez a kettősség az egységben, ez a paradox jelenség azonban eleven, feszülő szellemiséget eredményez. Csapongást is, de szembeállításokat is, a gondolatok bátor szembeállítását, a tovább-gondolás attitűdjét, amely már itt is jelentkező, vagy csak felszülő eredményeivel a majdani szintézist fogja gazdagítani.

Egyelőre azonban nem több a vert forradalmak utáni korszak tehetetlenségébe befeléforduló antikapitalizmusánál, amelynek legjellemzőbb vonása az, hogy valamiféle kommunista testvériség vallásos forradalma útján akarja előkészíteni az új forradalmat. Az új forradalmat, amiről soha le nem mond. Ez a forradalom azonban mítosz, melynek központi figurája a romantikusan kiszínezett muzsik legnagyobb prófétája, Dosztojevszkij, melynek hierarchiájában Marxnak is megvan az előkelő helye. Mítosz, amelynek szülője a tehetetlenség tudata, de hangsúlyozzuk, hogy következetesen antikapitalista mítosz.

A szellemi válság, amelynek itt csupán néhány aspektusát villanthattuk fel, s amely — bár csökkenő intenzitással — kimutathatóan még évekig elhúzódott, fokozatosan kitermelte Gaál Gáborban szellemi antitoxinjait is. Így a talaj- és reményvesztés soha nem tudott elhatalmasodni, minden ellenállást maga alá gyűrni. Jellemző, hogy a legintenzívebb válság-periódusban is mennyire kitapinthatóan jelenvaló a kilábalás szándéka, a pozitív megoldások keresése, jellemző, hogy a válság nemhogy bénította volna, hanem egyenesen serkentette szellemi tevékenységét. Igazolja ezt az emigrációs sajtóban (*Jövő, Tűz, Panoráma*) kifejtett élénk közírói aktivitása is. Különösen figyelemre méltók ebben az összefüggésben művelődéspolitikai nézeteit fejtegető cikkei. Amikor a Pozsonyból Bécsbe költöző és folyóiratból irodalmi tömeglappá, szavai szerint „rotációs irodalmi bulvár lappá“ átalakuló *Tűz* szerkesztésébe bekapcsolódik, programadó vezércikkében az irodalmi demokratizmus és a színvonaligény szintézisét hirdeti meg: mindenkéhez szólni, a tömegek irodalmi ízlését formálni az életes irodalom propagálásával és a dilettantizmus elleni egyidejű harc útján. Egy másik cikkében „a nemzet csinosodása“ végett világirodalmi műveltségünk kialakításának feladatát jelöli meg, s érti ezen, az olvasottságon túl, az eligazodás képességét, a világnézeti állásfoglalást.

Az is jellemző Gaál Gáborra, hogy válságzakaszában sem ingadozik soha politikai állásfoglalásában. A legszerényebb könyvrecenzió is alkalom számára, hogy politikai elkötelezettségének hangot adjon. Egy Tolsztoj-kötet magyarországi megjelenése alkalmával felismeri, hogy az anélkül, hogy hangja agitatív volna, „ártatlan címének szelíd zászlaja alatt mégis robbantó árut visz ki a magyar könyvpiacra.“

Egy másik alkalommal a könyvrecenzió kereteit messze túllépve felfigyel arra, hogy Magyarországon az ellenforradalom kora a magyar műfordításirodalom soha nem látott fellendülésének korává vált, mert nagyon sok író, mintsem hogy kiszolgálja a kurzust, az eredeti alkotások exponáltabb területéről a műfordítás fedezékeibe vonult vissza. A jelenséget tovább boncolva az általános művelődéstörténeti jelentőségen túl közvetlen politikai-társadalmi jelentőséget tulajdonít annak, hogy — a magyar nyomorúságnak mintegy pozitív melléktermékeként — a világ-irodalom remekei korábban nem remélt iramban válnak anyanyelvi kultúránk szerves alkotó részeivé: ezek a művek lényegük szerint szükségszerűen a kurzus-szellem fellazításának a tényezői Magyarországon.

De a válság leküzdésére irányuló törekvéseinek talán legmeggyőzőbb dokumentumát egyik jegyzetfüzete őrzi. Ebben öt lapnyi terjedelemben egy, az emigráció szellemi összefogását szolgáló akadémia-jellegű fórum — a „Széchenyi-főiskola” — tervezetét vázolja fel. Nem valószínű, hogy ez a terv csupán G. G. vágyálma lett volna. A tervezet a szabadegyetemi jellegű előadássorozatok és más négy országra kiterjedő tevékenységi formák témakörének megjelölésén túlmenően szervezési-propagandisztikus-pénzügyi és más konkrétumokra is kiterjed, ami arra utal, hogy az adott időpontban szükséges és megvalósítható feladatot láttak benne, s úgy véljük, nem tévedünk, ha sugalmazójában, a kivitelezés anyagi és erkölcsi támogatójában Gaál akkori mesterét és pártfogóját, a mecénás Hatvany Lajost sejtjük.

A főiskola tervezetének indokolásában azonban azt a Gaál Gábort fedezzük fel, aki az emigráció legfájdalmasabb és legártalmasabb válságmegnyilvánulásán, a csoportok, frakciók és szekták önemésztő meghasonlottságán kíván felülemelkedni és továbblépni egy kulturális-szellemi összefogás egyengetése útján. Már az első bekezdés egy a reális nehézségekkel és lehetőségekkel számoló optimális feladatot vázol: „Célja és rendeltetése: az emigráció politikailag és taktikailag szétszórt frakcióinak egy olyan kultúrmunkában való egyesítése, mely a szabad bírálat és kutatás talaján lehetséges. Célja ezt az egységet kifelé tudatosítani. A különböző pártfelfogású előadók és hallgatók egységes munkájában felmutatni azt a közösséget, mely az otthonról elszakadt honfitársaknak egy közös politikát kizáró kultúr munkájában kifejezésre kerülhet.“ A továbbiakban pedig a főiskolának azt a feladatát szögezi le, hogy biztosítsa, a „történetileg-átmenetileg megbontott és elakasztott“ haladó magyar tudományosság folytonosságát, és „a kor élő, eleven szellemmozgalmaival való kontaktusát itt az emigrációban el ne veszítse“. Feladata: „egy a mai európai műveltség nivóján általánosnak mondható kultúra“, az „otthon honatalanná vált“ forradalmi kultúra ápolása. Feladata: „egy mai korszerű intellektus ismeretanyagát“ nyújtani, vagy ahogy máshol a perspektívát is jelöli: „egy világnézet zártsága felé tartó ismeretanyagot“.

Nem tulajdonítanánk e tervezetnek az érdekes kortörténeti adaléknál nagyobb jelentőséget — még az ezzel rokon, fennebb már idézett egyidejű publicisztikájával összevetve sem —, hogyha a már itt is megnyilvánuló lényeg, a haladó szellemiség összefogásának gondolata a reakció ellen Gaál későbbi pályája során más-más helyzetben, más konkrét probléma kapcsán újra és újra meg nem nyilvánulna. De — amint még látni fogjuk — ez oly következetességgel vonul végig egész pályáján, hogy az itt jelentkező szellemi egységkezdeményt joggal tekinthetjük a kiteljesülő eredmény, a *Korunk* szellemi népfront-eszméje legkorábbi előképének.

Az 1922-es év intenzív publicisztikai tevékenység jegyében telt el Bécsben. A *Tűz* megszűnte után főként a *Jövő* című napilapnak dolgozott. A jelek szerint azonban stabilabb egzisztenciát nem tudott teremteni magának ezalatt. Ez lehetett az oka annak, hogy amikor Korda Sándor Berlinben alakuló filmvállalatában dramaturgi állást kínál neki, az ajánlatot elfogadja, és 1923 januárjában Berlinbe távozik, vállalva azt is, hogy egyidejűleg a *Jövő* tudósítását is ellátja új munkahelyéről. 1923. január 24-én már Berlinből keltezi Hatvany Lajosnak címzett levelét. Utána több mint egy év telik el, közben egy-egy cikke jelenik meg bécsi magyar emigráns lapokban. Aztán — távozása után több mint egy évvel — 1924. március 14-i, berlini keltezéssel hosszú beszámoló levelet ír Hatvanynak, amelyben kiderül a filmvállalatról, „hogy már produktíve nem dolgozunk“. A levél tele honvágy-nosztalgiaiával, az idegenbe vetettség, a magány keserűségével. „Itt, ebben a körben nem szeretnék maradni... Jó volna végül is a helyemre kerülni... oda, ahol azt adhatom, amit tudok.“

„Tudom, hazamehetnék. De...“ — s kifejti, hogy neki Magyarországon nincs keresnivalója. „Persze, Magyarország másra, jobbra fordulásra segítene, de ez álmom...“ A következő bekezdés azonban már eredményekről ad számot, s ezek fontosabbnak bizonyultak, mint a múltó, rossz közérzet:

„Itt sem voltam tétlen. Dolgoztam egy nekem halálosan idegen munkaterületen. De jártam és láttam. Egy kézi mesterséggel kerültem abszolút közelségbe. Korda Sándornak nagyon köszönöm, hogy megtanított a földön járni. Am itt is jártam más felé. Sokat színházba. Olvastam is. Revideáltam is... sok hamis láng elhamvadt belőlem. Az új német Sturm und Drang lámpásainak kialvásakor jöttem Berlinbe. Jó tanulság volt. Van eredménye az évnek. De... az egész élet olyan számomra, mintha sose kezdődne.“

Az arányok és hangsúlyok némi eltolódásával hasonlóképpen emlékezik meg egy emberöltővel későbbben írott önéletrajzában is a berlini évről. Említi, hogy a filmszakmában dolgozott, de sem munkája, sem környezete nem felelt meg várakozásának, azonban „ez a foglalkozás lehetővé tette önművelésemet. Berlinben rengeteget tanultam“. „Berlinben mélyedtem el először igazán a marxizmusban.“ Említi még, hogy itt ismerkedett meg közelebbről a németre fordított szovjet irodalommal, s hogy az NKP előadásait látogatta, sajtóját olvasta.

Talán ez utóbbit, a német kommunista munkásmozgalommal való közelebbi megismerkedését emeljük ki elsősorban, mert itt a tömegekben gyökerező eleven forradalmi mozgalmat találja, a bécsi emigráció árnyékmozgalma helyett, amely mostoha körülményeinél fogva nem kevés okot adhatott arra, hogy kezdetben G. G. távöltartsa magát tőle. Nem érdektelen megjegyezni, hogy az 1923-ból nyilvántartott, Berlinből küldött tíz cikke közül négyet a kommunista emigrációhoz közel álló *Bécsi Magyar Újság*ban publikált. (Az előző, 1922. év negyvennégy cikkéből ezzel szemben csak egy jelent meg a *Bécsi Magyar Újság*ban.) A marxizmusban való elmélyedéséről szólva itt csak annyit jegyzünk meg, hogy ez még mindig nem a marxista filozófia elsajátítása volt, de kétségtelenül annak behatóbb megismerése.

A berlini év mindenképpen fontos szakasza Gaál fejlődésének. A weimári Németország szellemi pezsgése — s ezen belül a munkásosztály dinamikus mozgalma, amit tapasztalhatott ott-tartózkodása alatt — nagymértékben járult hozzá elsősorban politikai aktivizálódásához, radikalizálódásához.

Berlin után — valószínűleg már 1924 tavaszától egészen 1925 őszéig — Gaál újra Bécsben tartózkodott. A másfél éves időszakból ez ideig egyetlen megjelent írását ismerjük, egy versciklust, amelyet két részben közölt Kassák lapja, a *Ma*. Egyéb életrajzi adatokat őrző dokumentum néhány levele 1924 decemberéből, melyekben az akkor Olaszországban tartózkodó Hatvany Lajost tájékoztatja a bécsi eseményekről. Ezek a levelek egyébként — bár csak közvetve — igazolják azt a kortársak közölte adatot, hogy ebben az időben Gaál Hatvany Lajos személyi titkára volt. Ez a funkció Gaál számára talán szerény, de biztos egzisztenciát jelentett az emigrációs élet általános létbizonytalansága közepette. Másrészt, amikor a dúsgazdag Hatvany felkínált egy ilyen állást, abban nyilvánvalóan kifejezésre jutott a mecénási gesztus is. Ez az új viszony a két férfi között mégsem vont maga után semmiféle zavaró mozzanatot. Az irodalom kérdéseiben közöttük kialakult messzemenő elvi egyetértés, a kölcsönös megbecsülés és a személyi vonalom, a Hatvanyt jellemző tapintat és nagyvonalúság, s másrészt Gaál részéről annak belátása, hogy munkakörének lelkiismeretes ellátása nem egy személynek (akit különben mindig nagyrebecsült), hanem mindenekelőtt a közös ügynek a szolgálatát jelenti — úgy látszik, eleve elhárított kettőjük kapcsolatában minden rossz vért szülő félreértést.

A rossz közérzet mégsem csökkent, sőt ellenkezőleg, elhatalmasodott felette.

Az emigrációs élet mindenkit megnyomott — Gaál Gábort különösen. A válság, amely közvetlenül 1919 után a levert forradalommal elvesztett forradalmi perspektíva válsága, tehát elsősorban politikai-világnézeti jellegű válság volt, az évek során színeződött és alakult. Miközben világnézeti-politikai vonalon sok minden pozitív irányban tisztult benne, a válság egyre inkább érzelmi életén hatalmasodott el. Egyik összetevője ennek Korda Mária* iránti szerelme, amelyről alig tudunk többet annál, hogy 1923—24 között Gaál Gáborban végletek közt viharzó érzelmeket korbácsolt fel, és 1924 karácsonyán egy kibéküléssel simult és múlt el. Valószínű, hogy a Korda Máriához fűződő s végül is zátonyra futott szerelem is jelentős mértékben mélyítette el Gaál Gáborban azt a minden emigránst emésztő érzést, amit röviden honvágy-nosztalgianak nevezhetnénk, s amelyben összetevőként ott munkált az idegenbe vetettség, a gyökértelenség, a kiszolgáltatottság tudata. Sajátos módon hatalmasodik el G. G. érzelmi világán ez a honvágy-nosztalgia. Egyre idegenebbnek érzi közvetlen környezetét, egyre nagyobb érzelmi ragaszkodással kötődik anyanyelvi kultúrájához, miközben észokok felsorakoztatásával állandóan arról győzködi önmagát, hogy nincs út hazafelé. Sűrített képletét találjuk ennek az egész érzelmi-értelmi bonyodalomnak — háttérben a bécsi emigrációs élet kontúrjával — egyik Hatvanyinak írt levelében, melyből éppen ezért több részletet is bemutatunk:

„Itt nem változtak a dolgok... A hirtelen megváltó kölcsönök után éppúgy szaladnak, a beigérések éppoly biztosak, a fizetés is éppúgy csurran és cseppen. Én tartom szokott és aszkétikus frontom. A kötél még mindig nem szakadt el. Az emigrációt alig látom... Reinitzcel sűrűbben vagyok együtt. Ő dolgozik. Komponál.“ Aztán arról ír, hogy egy pesti parlamenti botrány váltott ugyan ki némi izgalmat a bécsi emigránsok között, de ezek az izgalmak már nem az igaziak, s ebből arra a konklúzióra jut: „egész biztos, hogy nem tartozunk oda és ezért vagyunk itt!“ Egy másik bekezdésben Hatvanyt unszolja: „Lásna be végre, hogy német író legyen és felejtse el, hogy mit akart és írjon a *Pressének*, vagy ahova kedve tartja, min-

* Korda Mária Korda Sándor akkori felesége, a 20-as években ismert film-sztár. A Gaált jellemző zárkózottság, tapintat és férfiszemérem következtében intim magánéletéről igen keveset tudunk, és itt csak olyan vonatkozásokra hivatkozunk, amelyek valamilyen módon közvetlenül belejátszanak közéleti szereplésébe.

denhová lehet, Rómáról, a szentekről vagy Catilináról. Minden aktuálisabb és fontosabb, mint Magyarország." Ugyanennek a levélnek egy másik bekezdéséből: „Ott Rómában egy fő-fő papnál érdeklődhetne, nincs-e az egyháznak valahol valami szép olasz tájban egy kolostorban: egy esett, de felkelni akaró lélekre, énrám, szerzetesre szüksége?”

Az emigráns élet holtvágányán megrekedt, tétlenségre és tehetetlenségre ítélt lélek önkínzó keserű játéka — lehetőségekkel, amelyek annyira elvontak, hogy úgyszem valósulhatnak meg soha, s így csak a flagelláns önkorbácsolás módozatai. Közben pedig dolgozik is (bár ez időbeli publikálásáról nincs tudomásunk). A már idézett egyik levelében jóhírként közli Hatványval: „itt járt a pesti *Világirodalom* című könyvkiadó lektora, és megbeszélte velem egy húsz iv terjedelmű munkát. Az illető személyes ismerősöm, s remélem legközelebbi levelemben a szerződésről s a felvett előlegekről értesíthetem.” (Csak sejtjük, hogy arról a filozófiai antológiáról van szó, amelyről más helyen még bővebben szólnunk.)

A helyét nem találás rossz közérzete azonban nem múlik, sőt egyre gyötrőbbé válik. Gyötri az idegenség, s gyötri magát a ráció önszuggeraló refrénjével: haza ott van, ahol a forradalom barikádjai emelkednek, akárhol, — a Lajtától keletre még nagyobb az idegenség, ott vad, kietlen, barbár föld terül el, az otthon melegét ott hiába keresné, „egész biztos, hogy nem tartozunk oda és ezért vagyunk itt!”. De a szigorú és világos észokok sem tudják legyőzni a lélek sóvárgását, s 1925 őszén Gaál Gábor hazatér Budapestre, hogy közel egy évi vesszőfutás tanítsa meg rá: az ellenforradalom nem felejt, s csak az számíthat tőle bűnbocsánatra, aki vállalja a maga kanosszáját, a penitenciát. Talány csak az marad, amikor tucatnyi bizonyítékát adta annak, hogy mindezt már előbb jól tudta — mi vihette mégis rá a visszatérés kockázatos lépésére? Gaál számára az emigráció évei egy életre szóló élményt és tapasztalatot jelentettek. Évekig foglalkozott a gondolattal, hogy az emigráció szociológiáját, az emigráns lélektanát nagy tanulmányban dolgozza fel. Hagyatékában igen sok az e témakörbe vágó anyag — szubjektív reflexiótól tárgyilagos feljegyzésig, verstől tanulmány-vázlattervig —, itt mégis abból a megrendítő közvetett vallomásból idézünk, amit már a kolozsvári *Ellenzék* 1926-os évfolyamának egyik őszi számában olvashatunk.

Ez a kitűnő esszé Bacsányi János emigráns-tragédiáját boncolva minden emigráció tragikus légszomjáról szól, s az általánosítás fokán vall közvetve önmagáról. Az esszé tömören így összegezi Bacsányi János költői pályáját és annak motivációját: „A kezdetben vijjogó kürt himnikus lelkesedése csakhamar az engedetlen valóságra ébredt elégia fátyolos éneke lett.” A kufsteini várbörtönben raboskodó költő elégiái ezek — megváltozott, de még nem apadt ki a dal, „a valóságnak még van költői értelme előtte, ha fájdalmas is; hisz a börtön után még nyitva az út haza... hol küzdeni lehet.” De Kufstein után jön a bécsi kényszerlakhely, a letérés, a kiégés. Sem a boldog szerelem (Baumberg Gabriella), sem az idő fordulása, amikor Napóleon diadalmas forradalmi hadseregével „a történelem tetején”, Párizsban járt — nem fakasztják dalra. „A valóságnak nincs versértelme előtte. Valami nincs rendjén, s valaki nincs a helyén, Párizs nem Magyarország s Magyarországra mégse mehet.” Waterloo után Bacsányi számára még 35 hosszú év következik, most már Linzben. Bacsányi próbál magához térni, tudományos munkába kezd, s „kritikai pepecselések keletkeznek és végtelen kivonatok mindenféleből”. S közben otthon, Magyarországon megjelenik az *Aurora*, Vörösmarty verseiben az ő egykori lírája bujkál, de a hazai valóságból kiemelt, lombik-létre kárhoztatott Bacsányi már meg sem érti az otthoni élet organikus alakulását, Vörösmartyt pedig éppenséggel boldondnak tartja. „Bolyong hontalanul. Az életnek és valóságnak nincs semmiféle

értelme előtte.“ Eddig egy rokonlélek, egy rokonsors tragédiájának megrendítő rajza, melynek sikerülését a belülről ábrázolás hitele biztosítja. Ami az utolsó oldalon következik — már ennél is több; az általános síkjára emelt önvallomás: „A száműzöttek és emigránsok szörnyű sorsa, Batsányi élete Kufstein után. A se itt, se ott, a sehozem gyökeres emberé.

Az élet mindig és mindenütt közösségekbe tartozás. Az élet mindig valahová beágyazott tudat és talaj a remegő lábak alatt. Az élet kifürkészhetetlen tudati korrespondencia hozzánk tartozó társak között. Az igazi élet e tudatát nem pótolja a vágy, és nem pótolja a lelkesedés. Az idegen linzi táj és idill — üres káprázat, ő maga harag és epedés, és csak a társai közt éber tudat. Itt száműzöttek a hallgatás, a vegetálás. Emigráció.“

Íme Gaál Gábor vallomása arról, hogy miért nem vállalhatta tovább az emigrációt. Mert az emigráció: vegetálás.

*

A hazatérésből végül is egy közel egy évig tartó intermezzo lett, amiről önéletrajzi fogalmazványában így számol be:

„Mivel (...) Magyarországról olyan értesülést szereztem, hogy az ellenem kiadott körözés elévült, 1925 októberében Budapestre utaztam. Bejelent[kez]ésem után pár nappal azonban egy 1919. március elején Kecskeméten tartott nyilvános előadásomért letartóztattak s a kecskeméti fogházba szállítottak*. Rövid pár heti letartóztatás után azonban szabadlábra helyeztek, mert a gyorsított eljárású törvénykezés megszüntetése után ügymben lehetséges volt a szabadlábban való védekezés. A tárgyalást azonban nem vártam be, hanem a birtokomban levő útlevelem Bécsbe távoztam.“

Az 1925—26-os magyarországi tartózkodásának egyéb nyomai: egy a *Nyugat*-ban megjelent cikke (*Egy újfajta magyar író*. 1926. 1031—32), valamint néhány Hatvanyinak írt levele. Ez utóbbiak az életrajz szempontjából fontos részletekkel bővítik az önéletrajz tömör tényközlését.

Hatvanyhoz első levelét közvetlenül a letartóztatásából való szabadulás után írja. Beszámol arról, hogy Pestről vasraverve kísérték helyszíni vizsgálatra, ahol éppen hetipiac volt, s „fajtam igen közvetlen és tömeges érdeklődéssel kísérte (...) pápaszemes, megvasalt földi valóm.“ A per kilátásairól: „A tárgyalást decemberre vagy januárra hiszik... Békebeli codifikálás szerint bűncselekményemért két évig terjedhető államfogház jár. Súlyosbító körülmény azonban, hogy az izgatás Trianon előtt, tehát háború idején történt.“ Már itt felveti: „legrövidebb időn belül igénybe venném még meglévő útlevelem.“ Viszont egy újabb „kinti bolygás“ — nem megoldás, egyetlen racionális megoldás az öngyilkosság volna — írja, „minden, ami ezen kívül van, támpont és tartalom nélküli úr: a nem tudom, micsoda, a sehova se lehet“.

Több mint egy fél év múlva még mindig a közben többször is elhalasztott törvényszéki tárgyalás árnyékában él, levele rossz hangulatának oka a létbizonytalanság, de Bécsbe nem menne, s azt írja, el van rá szánva, hogy a tárgyaláson megjelenik.

* Az időpontra (1919. március eleje) negyed évszázad távolából tévesen emlékezik. A Népszava 1919. április 1-i számának 9. lapján, a Hírek rovatban megjelent tudósítás szerint a kecskeméti kerület tanügyi dolgozóinak nagygyűlését, amelynek egyik előadója Gaál volt, 1919. március 28-án tartották meg.

Van még egy Hatvanyinak küldött dátum nélküli hosszabb levele, amely magyarországi tapasztalatait részletesebben taglalja. A levél mottója is lehetne az, amivel összegezésként zárja sorait: „irtózatot itt lenni.“ Pesti és szegedi rossz benyomásából szemelgetünk: Az emberek tartózkodnak az emigránsoktól, félnek. Az irodalmárok is. Zsolt Béla is. Budapest ellenszenves, szegény, üres, kihalt. A reakció vidéken erős, Budapesten unt, lejárt. A *Népszavát* a szegedi trafikokban nem lehet kapni. „Itt, Pesten sok mindent megpróbáltam. Népszaváéknál és a párttitkárságnál [nyilván a Szociáldemokrata Pártról van szó] *lapulásra* intenek, legalább egy fél évig, akkor aztán szó lehet arról, hogy valaminő pártmunkába részt vehessek. Az emberek, akikkel beszéltem, zordak, udvariasak, nagyképek és gyávák. Látom és érzem rajtuk, hogy jobb, ha nem is keresem többet őket. Tehertétel vagyok és *veszélyes* a szemükben.“ Megjegyzi még, hogy könyvtervének a témája és terjedelme olyan, hogy nem sokkal kecsegteti. (Valószínű, hogy a már Bécsben felmerült filozófiai antológia tervéről van szó.)

Végül is: mégsem várta be a tárgyalást, hanem 1926 júniusa és októbere között valamikor felhasználta útlevelét, hogy Bécsbe utazzon, de csak azért, hogy onnan tovább mehessen. Októberben már Kolozsváron tűnik fel Hatvany Lajos oldalán.

FORRÁSOK: Gaál Gábornak zömmével 1921 és 1924 között a bécsi emigrációs sajtóban (*Tűz, Jövő, Panoráma, Bécsi Magyar Újság, Ma*) publikált írásai. Az idézeteket a következő (a *Válogatott Írások I—II.* kötetében újraközölt) írásokból vettük: *Rotációs „Tűz“*, *Irodalmi nevelés. Tűz*, 1922. július 9.; *Tosztój: Gyerekek a világ dolgairól*, *recenzió. Jövő*, 1922. január 18.; *Maupassant: A vörös lámpás ház*, *recenzió. Jövő*, 1922. február 22.; *Batsányinál Linzben. Ellenzék, Kolozsvár*, 1926. november 29.; lásd még: Gaál Gábor: *A hontalanság mítoszai. 1234...: Előszó a befejezéshez. Erről van szó című kiadvány. Kolozsvár, 1927.; Egy újfajta magyar író. Nyugat, Budapest, 1926. 1031—1032. — A GAÁL GÁBOR-ARCHIVUM DOKUMENTUMAIBOL: Gaál Gábor önéletrajzi fogalmazványa (három változatban) az 1949—1952-es évekből. — Négy jegyzetfüzet a bécsi emigrációs évekből. E füzeteket Gaál Gábor már betegsége alatt (1952—1954) *Jegyzetek 1919—1920-ból* megjelöléssel látta el és megszámozta (1-től 4-ig). A füzetek tartalma alapján valószínűbbnek tűnik, hogy a feljegyzések az 1920—1923-as évekből valók. — Gaál Gábor Hatvany Lajosnak írt levelei az 1923—1926-os évekből (fotokópiában). *Szövegrészeket a következő keltezésű levelekből idézünk: Berlin, 1924. március 14.; Bécs, 1924. december 5.; Bécs, 1924. december 30.; Budapest, november 6.; Budapest, 1926. június 2. — A Jövő. Magyar politikai napilap. Wien, 1923. január 11-i keltezésű, Dr. M. Révész aláírással ellátott igazolványa arról, hogy Gaál Gábor a lap berlini különtudósítója, valamint az Alexander Korda Film G. m. b. h. Berlin A. Korda aláírással ellátott igazolványa arról, hogy Gaál Gábor a filmvállalat dramaturgja.**